

PAUL P.J. OVERVOORDE

“ALS HET MAAR TOT IETS LEIDT...”

MR. DR. J.C. OVERVOORDE (1865-1930):
STRIJDER VOOR ERFGOED EN FEMINISME

Utrecht (IJzer) 2018, 649 pp., ill. in zwart-wit,
ISBN 978-90-8684-163-9, € 29,50

De gang die leidde naar de directiekamer van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aan het Broederplein in Zeist was een soort eregalerij met aan de wanden portretten van alle vroegere directeuren. De keuze voor de hoogsten in ambtelijke rang betekent dat destijds het bezit van macht hoger werd aangeslagen dan het bezit van kennis op het terrein van de monumentenzorg en daarom hing er in die gang geen portret van J.C. Overvoorde. Vermoedelijk is zijn naam nauwelijks meer bekend bij de huidige ambtenaren van de dienst of bij de lezers van het *Bulletin KNOB*, ook al stond hij aan de wieg van de Oudheidkundige Bond.

Moeten wij hem kennen wegens zijn verdiensten op het gebied van de monumentenzorg? Er stonden meer mensen aan die wieg, zodat het de vraag is waarom we speciaal belangstelling moeten opbrengen voor de heer Overvoorde. Wat maakt hem dan zo bijzonder dat een ver familielid het nodig vond een diepgaande studie naar de man te doen? Dit familielid is Paul P.J. Overvoorde, filosoof en auteur van deze uitzonderlijk goed gedocumenteerde biografie. Het antwoord dat dit boek geeft op de vraag waarom deze vrijwel vergeten persoon onze aandacht verdient, zal ik in verkorte vorm onder woorden brengen.

Maar nu eerst bij wijze van inleiding iets over de wereld van de monumentenzorg, een intussen verouderd begrip dat tegenwoordig valt onder de wat deftiger klinkende noemer ‘cultureel erfgoed’. Die wereld werd en wordt hier en daar nog wel bevolkt door diep in de materie weggedoken figuren die een uitgebreide kennis hebben vergaard over de meest uiteenlopende gebieden die te maken hebben met historische archi-

tectuur, archeologie en historische geografie. Deze specialisten weten alles over hun eigen vakgebied, maar het ligt niet op hun weg een historisch bouwwerk of landschap te beschouwen uit een artistiek oogpunt. Uitspraken over de schoonheid van een architectonische compositie achten zij niet zozeer verwerpelijk als wel niet ter zake.

Architectuurhistoricus Kees Peeters vertelde mij eens dat, toen hij na een bezoek aan een oud kerkgebouw ergens in Friesland naar de ondergaande zon stond te kijken, hij van Ruud Meischke het verwijt kreeg meer belangstelling te hebben voor het zonlicht dan voor het onderwerp van studie die dag. Meischke, opgeleid tot ingenieur in Delft, was destijds directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en had vooral belangstelling voor bouwhistorische onderwerpen en nauwelijks voor de kunstgeschiedenis.

Ik moest hieraan denken toen ik in de biografie van Paul Overvoorde las hoe rijksarchivaris Samuel Muller in 1894 de gemiddelde archiefmedewerker had beschreven, namelijk als ‘een uiterst goedaardig individu, braaf en onschadelijk, ijverig en consciëntieus, maar kleingeestig, ijdel en voor de praktijk volkomen onbruikbaar, bekrompen, droog, ongelooflijk vervelend, zonder enige belangstelling voor zaken buiten zijn eigen kringetje, zonder hart en zonder geest en bovenal absoluut verwerpelijk in de ogen van het schone geslacht’. Deze onvriendelijke beschrijving is natuurlijk zwaar overtrokken en het is verre van mij om Ruud Meischke te vergelijken met een archiefmedewerker, maar de karakterschets van Muller zou met voldoende aanpassingen kunnen gelden voor het type mens dat

zijn hele werkzame en soms ook nog een deel van zijn niet werkzame leven besteedt aan – ik noem maar iets – de pen-en-gatverbindingen in middeleeuwse houten kapconstructies. Dit soort speurwerk is ongetwijfeld erg nuttig, even nuttig als het inventariseren van archieven, maar het valt op dat de beoefenaren van deze eerzame beroepen een zekere afstandelijkheid betrachten waar het aankomt op de meer kunstzinnig gerichte belangstelling.

In die wereld was iemand als J.C. Overvoorde een uitzondering, want hij had een open geest en was wars van bekrompenheid en leerstelligheden. Paul Overvoorde geeft in zijn boek een indringend beeld van de maatschappij waarin Jacques opgroeide en hoe hij een scherp oog ontwikkelde voor sociale misstanden. Hij zag de ellende van zijn tijd: onderdrukking van de lagere sociale klassen, kinderarbeid, armoede, honger en een totale afwezigheid van humanitaire zorg. Hij las de onthutsende rapporten van Helene Mercier over de mensonterende woontoestanden in Amsterdam en kende het destijds beroemde boek van John Stuart Mill, *The Subjection of Women* (1869). Jacques Overvoorde werd gegrepen door het onrecht tegen vrouwen en promoveerde in 1891 op een proefschrift over dit onderwerp. Hij werd feminist in een tijd waarin vrijwel niemand uit de hogere klassen zich stoorde aan wanverhoudingen in het maatschappelijk verkeer en daarom behoort Overvoorde tot het soort mensen dat zich niet wilde conformeren aan de gevestigde belangen. Wij kunnen ons in 2021 niet goed meer voorstellen hoe rechteloos vrouwen destijds waren. Zo stond – om maar een van de vele voorbeelden te noemen – in artikel 342 van het Burgerlijk Wetboek dat ongehuwde moeders geen aanspraak konden maken op enigerlei bijstand van de verwekker van het kind. Getrouwde vrouwen mochten niet deelnemen aan het arbeidsproces, een situatie die door het kabinet-Kuyper in het begin van de twintigste eeuw nog werd bekrachtigd door het besluit vrouwelijke ambtenaren eervol ontslag te verlenen wanneer zij in het huwelijk traden.

Met zijn open oog voor misstanden raakt Overvoorde betrokken bij de strijd tegen de achteloze vernietiging van waardevolle historische architectuur, maar pas nadat hij als archivaris, eerst in Utrecht en daarna in Dordrecht en Leiden, in contact was gekomen met het archivalische erfgoed. In 1895 wordt hij voorzitter van de Vereniging tot Instandhouding van Oude Gebouwen te Dordrecht en in 1900 verschijnt dan het boek *Oude gebouwen te Dordrecht*, een mijlpaal in de geschiedenis van de monumentenbescherming. Vanaf dat moment wordt Overvoorde beschouwd als een autoriteit op dit vakgebied.

Rond 1900 breekt in brede kring het besef door dat de schoonheid van oude steden en dorpen verloren dreigt te gaan door de modernisering. Er waren al oproepen gedaan om de historische bouwkunst te beschermen,

onder anderen door Victor de Stuers, maar deze was niet direct een organisator. Dat was Jacques Overvoorde wel en daarom had zijn portret in die gang in Zeist moeten hangen, want hij was degene die in 1898 het initiatief nam tot oprichting van de Nederlandse Oudheidkundige Bond. En deze Bond had zich tot doel gesteld te strijden voor wetgeving op het gebied van de monumenten, een strijd die pas in 1961 kon worden beëindigd, toen ons landje, waar over het algemeen weinig belangstelling was en is voor de nationale geschiedenis en het gebouwde erfgoed, een eerste wet kreeg. Door deze wet kon het sloopwerk van monumenten enigszins worden tegengehouden, maar wat er sinds 1900 aan architectonisch cultuurgoed – vaak zonder dwingende noodzaak – werd vernietigd, is door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg nimmer geboekstaafd. Wie een lijst wil maken van de meest prominente gebouwen die zijn afgebroken, zal ontdekken dat het verlies schrikbarend groot is: een schandvlek voor een land dat een hoogontwikkelde architectonische cultuur kende.

De Bond werd in 1899 opgericht met B.W.F. van Riemsdijk, de directeur van het Rijksmuseum in Amsterdam, als voorzitter en Overvoorde als secretaris, een functie waarin hij een leidende rol kon spelen, want voorzitters zijn meestal afhankelijk van wat de secretaris heeft voorbereid. Later wordt Overvoorde dan toch nog voorzitter. En daarnaast was hij ook nog eens redacteur van het *Bulletin KNOB*, het eerste en enige landelijke tijdschrift op het gebied van de monumenten. Het *Bulletin* werd ook het orgaan bij uitstek voor studies op het gebied van de architectuurgeschiedenis. Die status heeft het tot op de dag van vandaag behouden en daarom is het mij een eer nu een kleine bijdrage te leveren in de vorm van een bespreking van de onderhavige biografie.

De auteur van deze biografie, Paul Overvoorde, geeft een zeer uitgebreide beschrijving van wat zijn personage allemaal in zijn leven heeft ondernomen. Hij was archivaris en later directeur van Museum De Lakenhal in Leiden. Daarover handelt een groot gedeelte van de biografie en dat alles is indrukwekkend en meer dan genoeg om een loopbaan succesvol te mogen noemen, maar daarnaast zette hij zich ook in voor het behoud van de monumenten. Nederland zou hem in ere moeten houden, want op dit gebied waren zijn verdiensten van nationaal belang.

Berucht is de kwestie over de sloop van de Nieuwezijds Kapel aan het Rokin in Amsterdam. Deze vijftiende-eeuwse kapel was in het bezit van de Hervormde Gemeente, die zich dit prachtige bouwwerk van de Heilige Stede bij de Alteratie van Amsterdam in 1578 wederrechtelijk had toegeëigend. En dit protestantse kerkgenootschap wilde de kapel in 1908 slopen om het perceel tegen geldelijk gewin te verkopen aan het grootwinkelbedrijf. Nadat hem dit ter ore was geko-

men, organiseerde Overvoorde op 21 februari 1908 een bijzondere bijeenkomst van de Bond in de kapel. Hij constateerde dat de kapel in redelijk goede staat was en niet wegens bouwtechnische gebreken afgebroken hoefde te worden. Het protest van de Bond aan de Hervormde Gemeente haalde helaas niets uit en de kapel werd bij besluit van de kerkenraad gesloopt, een daad van 'ongehoord vandalisme', aldus de Bond. Tot op de dag van vandaag is de plek des onheils in de collectieve herinnering van onze hoofdstad bewaard, in het bijzonder door de jaarlijkse Stille Omgang ter nagedachtenis van het zogenoemde Mirakel van Amsterdam uit 1345.

Bij alle waardering voor wat Overvoorde voor de monumenten heeft betekend, kan ik het niet nalaten te eindigen met een kritische opmerking ten aanzien van zijn architectonisch onderscheidingsvermogen. In het *Bulletin* van 1909 beweert Overvoorde dat het stadhuis

van Rotterdam aan de Kaasmarkt, een ontwerp van Pieter Adams uit 1824, een bombastisch geheel zonder enige kunstwaarde is en dat het derhalve geen aanspraak kan maken op behoud. Overvoorde zag niet of wist niet dat dit neoclassicistische ontwerp met de hoge palladiaanse colonnade behoorde tot de algemeen beschaafde bouwstijl in het Europa van rond 1800. Hij had kennelijk en geheel ten onrechte een minachting ontwikkeld voor het classicisme, mogelijk in navolging van architecten als Pierre Cuypers, met diens verering voor de gotiek als de bij uitstek inheemse bouwstijl en diens verachting voor alles wat van klassieke en dus heidense oorsprong was. Mogelijk was Overvoorde ook beïnvloed door het werk van John Ruskin en diens afwijzing van de classicistische architectuur, die hij doods en eentonig vond.

WIM DENSLAGEN

HEIDI DENEWETH

GOEDE MUREN MAKEN GOEDE BUREN VERBOUWINGEN EN BUURTLEVEN IN BRUGGE 1500-1800

Brugge (Uitgeverij Van de Wiele/Genootschap voor Geschiedenis Levend Archief vzw) 2020, 224 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 90 76297 835, € 34,00

In de geschiedschrijving over bouwen in het verleden heeft lang de nadruk gelegen op het ontwerp, de ontwerper of de architect, en in mindere mate op de opdrachtgever en de uitvoerende ambachtsman. Dit beeld is versterkt door de traditionele nadruk op omvangrijke bouwprojecten als kerken, paleizen en publieke werken, waarvoor vaak een gespecialiseerd ontwerper werd ingehuurd. Ook de beschikbaarheid van bronnenmateriaal speelt hierbij een rol. De archieven van private personen of bedrijven zijn veelal verloren gegaan, of lastiger raadpleegbaar dan die van stedelijke overheden of andere publieke instellingen. Hierdoor weten we nog relatief weinig over de private huizenbouw. Het onderzoek dat is gedaan, richt zich

veelal op nieuwbouw van woningen in tijden van stedelijke groei. Over de gebruiksgeschiedenis, de verbouw, het onderhoud of de (gedeeltelijke) afbraak van panden na een oplevering weten we nog minder. Historica Heidi Deneweth is een van de weinigen die aan al deze thema's raakt in haar onderzoek naar het private woonhuis in het vroegmoderne Brugge.

Deneweth is verbonden aan de onderzoeksgroep HOST (Historisch Onderzoek naar Stedelijke Transformatieprocessen) van de Vrije Universiteit Brussel en sinds jaren betrokken bij de werkgroep huizenonderzoek van de vereniging Levend Archief in Brugge. Zij promoveerde in 2008 aan de VUB op het proefschrift *Huizen en mensen. Wonen, verbouwen, investeren en*